

УДК 347.764

Н. Міловська,

кандидат юридичних наук, доцент,

науковий співробітник відділу проблем договірної права

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України

ОДНОСТОРОННЯ ВІДМОВА ВІД ВИКОНАННЯ ОБОВ'ЯЗКІВ ЗА ДОГОВОРОМ СТРАХУВАННЯ ЯК НАСЛІДОК ПОРУШЕННЯ СТРАХОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Захист інтересів фізичних і юридичних осіб унаслідок настання тих чи інших подій може забезпечуватися за допомогою різних інструментів, серед яких особливе місце посідає страхування. Страхування є універсальним засобом, спрямованим на усунення або мінімізацію негативних небажаних наслідків, викликаних різними причинами.

Легальне визначення страхування міститься в Законі України «Про страхування» [1], відповідно до ст. 1 якого страхування – це вид цивільно-правових відносин щодо захисту майнових інтересів фізичних і юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків), визначених договором страхування або чинним законодавством, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати фізичними та юридичними особами страхових платежів (страхових внесків, страхових премій), і доходів від розміщення коштів цих фондів.

Фізичні та юридичні особи, перебуваючи в цивільних правовідносинах, набувають певні права й обов'язки, які становлять зміст конкретного правовідношення. Повнота та реальність здійснення суб'єктивних прав залежить від того, наскільки ефективний їх захист у випадку порушення. Окрім форм, способів і засобів захисту порушених прав, значну роль відіграють і строки, в межах яких можна захистити своє порушене право [2, с. 153].

Право на захист порушених прав є одним із елементів суб'єктивного ци-

вільного права, яке визначається як надання правомочній особі можливості застосування заходів правоохоронного характеру для поновлення її порушеного або оспорюваного права, а також можливість вимагати захисту своїх порушених прав від суду та інших уповноважених на те органів або посадових осіб.

Застосування до порушника заходів цивільно-правової відповідальності є хоча й найбільш поширеним, але не єдиним правовим наслідком порушення умов договору страхування. Так, законодавець у ст. 611 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [3] передбачив, що в разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, а саме: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків і моральної шкоди.

Правова природа зазначених наслідків (заходів) є різною. Так, наприклад, відшкодування збитків і моральної шкоди є заходами цивільно-правової відповідальності, одностороння відмова від договору – заходом оперативного впливу тощо. У будь-якому випадку вся різноманітність правових наслідків, які можуть настати в разі порушення договірних зобов'язань зі страхування, спрямована на стимулювання потенційних сторін цих відносин під час укладення конкретного догово-

ру більш чітко й детально визначати ці положення.

Питанням, присвяченим страховим відносинам, приділено увагу таких науковців, як В.Ю. Абрамов, Н.В. Безсмертна, В.С. Белих, М.І. Брагінський, С.М. Братусь, О.В. Гринюк, Ю.О. Заїка, Л.Л. Кінащук, О.С. Крассільнікова, І.В. Кривошеєв, Ю.А. Кулина, О.О. Кульчій, В.В. Луць, В.М. Никифорак, Н.Б. Пацурія, Г.Л. Пендяга, Р.В. Сobotник, Я.О. Чапічадзе, В.П. Янішен та інші. У низці наукових праць певним чином відображено питання правових наслідків порушення сторонами договорів страхування взятих на себе зобов'язань. Однак досліджень, які комплексно розглядали б особливості односторонньої відмови від виконання обов'язків у страхових зобов'язаннях, не проводилося.

Метою наукової статті є встановлення особливостей саме односторонньої відмови від виконання обов'язків за договором страхування як правового наслідку порушення страхових зобов'язань, що належить до неюрисдикційної форми захисту порушених прав і є одним із заходів оперативного впливу.

Способи захисту цивільних прав загалом визначені в ч. 2 ст. 16 ЦК України, яка не дає вичерпного їх переліку. Окрім способів захисту, цивільне законодавство також визначає органи, правомочні здійснювати примусовий захист порушених прав. Однак норми цивільного законодавства побудовані так, щоб учасники цивільних правовідносин по можливості могли самостійно вирішити справу та захистити свої права в найкоротший час. Отже, порушене суб'єктивне право може бути захищене особистими односторонніми діями управомоченої особи без звернення до компетентного юрисдикційного органу. Це має місце, зокрема, під час застосування управомоченою особою до правопорушника заходів (санкцій) оперативного захисту (впливу). З поняттям «оперативність» асоціюється швидке, негайне реагування особи на порушення її права [4, с. 6].

Так, наприклад, В.П. Грибанов виступав проти тлумачення заходів оперативного впливу різновидом цивільно-правових санкцій чи засобом відповідальності, натомість визначив їх як юридичні засоби правоохоронного характеру, що застосовуються до порушника цивільних прав та обов'язків безпосередньо самою управненою особою як стороною в цивільних правовідносинах без звернення за захистом права до компетентних державних органів [5, с. 126–130]. У свою чергу, М.С. Карпов, аналізуючи поняття заходів оперативного впливу, виділяє їх специфічні ознаки: правоохоронний характер, який виявляється не лише в можливості їх застосування після порушення боржником умов договору, а й у випадках наявності обставин, що явно свідчать про те, що належне зустрічне виконання не буде здійснене боржником у встановлений строк; односторонній характер заходів оперативного впливу, який передбачає, що застосування цих заходів здійснюється в позасудовому порядку та незалежно від згоди на їх застосування з боку несправного боржника; юридичний характер заходів оперативного впливу, що полягає в тому, що зазначені заходи передбачають можливість здійснення суб'єктом договірної зобов'язання таких юридичних дій, які за своєю природою є односторонніми правочинами, що тягнуть за собою зміну умов договірної зобов'язання чи його припинення [6, с. 11–21].

Зокрема, С.Ю. Гапало також доходить висновку, що застосування заходів оперативного впливу не є засобом відповідальності. Це пояснюється тим фактом, що цивільне законодавство, за загальним правилом, не надає значення вині чи невинуватості боржника в разі вжиття заходів оперативного впливу. Це означає, що достатньо лише наявності факту порушення контрагентом зобов'язання, щоб застосування обумовленої в договорі санкції було правомірним [7, с. 59].

У Господарському кодексі України (далі – ГК України) [8] передбачено, що за порушення господарських зо-

бов'язань до суб'єктів господарювання й інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися оперативно-господарські санкції – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення повторення порушень зобов'язання або запобігання повторенням порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку й застосовуються незалежно від вини суб'єкта, який порушив господарське зобов'язання (ст. 235 ГК України). Серед видів оперативно-господарських санкцій ГК України називає й односторонню відмову від виконання свого зобов'язання управненою особою зі звільненням її від відповідальності за це в разі порушення зобов'язання другою стороною (ст. 236).

Оперативно-господарські санкції застосовуються стороною, яка потерпіла від правопорушення, у позасудовому порядку та без попереднього пред'явлення претензії порушнику зобов'язання, а також можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків і стягненням штрафних санкцій (ст. 237 ГК України).

Отже, відмінними ознаками заходів оперативного впливу від заходів цивільно-правової відповідальності є такі. По-перше, для застосування відповідальності велике значення має вина. Відповідальність настає за наявності вини. Відповідальність без вини розглядається як виняток із загального правила. Під час застосування оперативних санкцій ознака наявності вини є необов'язковою, достатньо наявності об'єктивних підстав: протиправності і причинного зв'язку. По-друге, заходи відповідальності застосовуються в юрисдикційному порядку. Щоб стягнути неустойку або збитки, потерпіла сторона повинна звернутися до суду. Оперативні санкції також у низці випадків вимагають застосування державного примусу (наприклад, присудження до виконання обов'язку в натурі). Але багато видів оперативних санкцій застосовуються сторонами самостійно без

звернення до суду (наприклад, відмова від виконання договору, невиконання зустрічного зобов'язання, притримання). У зв'язку з цим вони належать до поняття самозахисту.

По-третє, заходи відповідальності припускають накладення стягнення на правопорушника, покладання на нього додаткового зобов'язання, якого не було в змісті первинного зобов'язання до його порушення. Заходи оперативного впливу спрямовані на відновлення майнового стану уповноваженої особи; останнє не накладає на порушника додаткового зобов'язання, а намагається повернути те, що йому законно належить.

Одностороння відмова від договору як один із заходів оперативного впливу допускається, якщо це передбачено законом або домовленістю сторін. Так, відповідно до ч. 1 ст. 615 ЦК України, у разі порушення зобов'язання однією стороною друга сторона має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо інше не встановлено договором або законом. У разі односторонньої відмови від договору в повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором чи законом, договір є, відповідно, розірваним або зміненим (ч. 3 ст. 651 ЦК України).

Питання про односторонню відмову від договору активно досліджуються вченими. Уважається, що правило про відмову від правочину виникло на розвиток положення про відмову від права: адже особа може діяти на власний розсуд, і це її право. Якщо ж це стосується вчинення нею правочинів (тобто дій з метою набуття, зміни та припинення прав), цьому відповідає окреме правове регулювання. Імовірно, це покликано впорядкувати дії особи, яка перебуває в різних правовідносинах (речових, зобов'язальних, корпоративних, виключних спадкових), тому відмова від цих прав має враховувати відповідні особливості кожних правовідносин і передусім прав інших осіб, на яких ця відмова позначиться [9, с. 5].

Насамперед відмова від правочину регулюється ст. 214 ЦК України, яка розрізняє відмову від одностороннього правочину й від договору (дво- або багатостороннього правочину). Водночас у законодавстві трапляються положення про відмову від договорів, відмову від зобов'язань, відмову від дій. Проте під час аналізу різних статей ЦК України можна помітити загальний підхід: наслідком односторонньої відмови від двостороннього правочину буде припинення зобов'язання (ч. 1 ст. 611). У випадку односторонньої відмови від договору в повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову передбачено договором чи законом, договір є, відповідно, розірваним або зміненим (ч. 3 ст. 651 ЦК України). Аналогічна ситуація складається в разі взаємної відмови від договору, наслідком чого буде розірвання договору. Останнє, своєю чергою, свідчить про припинення зобов'язання. Очевидно, що законодавець використовує різні терміни стосовно різних правових категорій: щодо правочину – це відмова (незалежно від того, це одно-, дво- або багатосторонній правочин), щодо договору – розірвання, а що стосується зобов'язання, то це – припинення.

Розглядаючи це питання в контексті зв'язку з договором страхування, вважаємо, що не варто розмежовувати відмову від правочину та припинення договору, адже в цьому розрізі ці поняття не розмежовуються, вони вибудовують логічну послідовність. У разі відмови від договору страхування сторони проходять такі стадії: відмова (від правочину), розірвання (договору), припинення (зобов'язання).

Підставами односторонньої відмови від договору страхування можуть бути різні обставини, які в одних випадках впливають із властивостей зобов'язання, в інших – зумовлюються правопорушенням другої сторони правочину. Порушення умов договору однією зі сторін як загальноприйнята підстава для односторонньої відмови другої сторони від договору передбачена в ч. 1

ст. 615 ЦК України із застереженням: «... якщо це встановлено договором або законом».

На думку Т.В. Боднар, оскільки не будь-яка одностороння відмова від договору є способом самозахисту цивільних прав та інтересів, для визнання за односторонньою відмовою способу самозахисту цивільних прав необхідні такі передумови: по-перше, наявність порушення, невизнання або оспорювання цивільного права особи; по-друге, одностороння відмова має виходити від особи, чиє право порушене, не визнається або оспорюється; по-третє, наслідком застосування односторонньої відмови є захист порушеного, невизнаного або оспорюваного права особи способом, установленим договором або законом [10, с. 39]. Крім того, дослідниця звертає увагу на те, що ЦК України (ч. 3 ст. 651) передбачає різні правові наслідки односторонньої відмови від договору в разі його порушення: у разі відмови від договору частково – зміну умов договору; у разі відмови від договору в повному обсязі – розірвання договору. Отже, в обох випадках односторонньої відмови маємо справу зі способами захисту порушених цивільних прав, передбаченими, відповідно, п. п. 6 і 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України, а саме: зміною правовідношення та припиненням правовідношення, які в разі застосування їх стороною договору набувають характеру способів самозахисту.

Водночас доцільно зазначити, що в досліджуваних нами правовідносинах у сфері страхування лише цими двома способами самозахисту цивільних прав та інтересів у випадку односторонньої відмови від договору страхування не обмежується. Способами самозахисту в зазначеному випадку можуть бути: а) припинення дії, яка порушує право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України); б) відновлення становища, яке існувало до порушення (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України); в) примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України).

Серед цивільно-правових санкцій превентивної дії, що застосовуються за

порушення умов договору страхування, необхідно назвати відмову страховика у страховій виплаті. Відповідно до п. 5 ст. 991 ЦК України, невиконання страхувальником (вигодонабувачем) обов'язків щодо своєчасного повідомлення страховика про настання страхового випадку дає останньому право відмовити у виплаті страхового відшкодування (страхового забезпечення). У цьому випадку зазначена санкція застосовується як запобіжний захід за невиконання страхувальником (вигодонабувачем) покладених на нього законом обов'язків. Водночас відмову у страховій виплаті не можна розглядати як міру цивільно-правової відповідальності. Адже відмова у виплаті є односторонньою відмовою від виконання зобов'язання.

Самостійність відмови у страховій виплаті як санкції превентивної дії обумовлена іншою, ніж під час відшкодування збитків і стягнення неустойки, формою негативних наслідків. На страхувальника не покладається жодних нових або додаткових цивільно-правових обов'язків. Він позбавляється права вимагати виконання від страховика обов'язків зі страхового відшкодування чи виплати страхового забезпечення. Невиконання або ж неналежне виконання страховиком своїх зобов'язань породжує збитки страхувальника, які можуть бути виражені у вигляді реального збитку (витрати, які особа, чие право порушене, зробила або повинна буде зробити для відновлення порушеного права, втрати або пошкодження його майна) або/та упущеної вигоди (неодержані доходи, які ця особа одержала б за звичайних умов цивільного обороту, якби його право не було порушене).

Отже, правові наслідки порушення умов договору страхування в силу їх призначення, характеристики й вияву предмета є різними, але вони виявляють як спільні, так і відмінні властивості. У будь-якому випадку вся різноманітність правових наслідків, які можуть настати в разі порушен-

ня договірних зобов'язань зі страхування, спрямована на стимулювання потенційних сторін цих відносин під час укладення конкретного договору більш чітко та детально визначати його положення.

Одностороння відмова від договору страхування в разі порушення другою стороною взятих на себе зобов'язань за своєю правовою природою є заходом оперативного впливу (заходом самозахисту), який суб'єкт договірних правовідносин може застосувати в односторонньому порядку без звернення до компетентних органів.

Одностороння відмова від виконання обов'язків за договором страхування характеризуються певними ознаками: 1) може бути наслідком порушення однією зі сторін договору страхування взятих на себе зобов'язань; 2) належить до непримусової (неюрисдикційної) форми захисту порушених прав; 3) є заходом оперативного впливу на порушника договірних зобов'язань зі страхування; 4) застосовується в межах строків оперативного захисту, що мають нетривалий характер, оскільки покликані забезпечити швидкий захист порушеного права; 5) строки оперативного захисту тісно пов'язані зі строками виконання відповідних обов'язків за договором страхування.

У договірних зобов'язаннях зі страхування в разі односторонньої відмови від договору способами самозахисту цивільних прав та інтересів можуть бути: а) припинення дії, яка порушує право; б) відновлення становища, яке існувало до порушення; в) примусове виконання обов'язку в натурі; г) зміна правовідношення; д) припинення правовідношення.

Ключові слова: договір страхування, одностороння відмова від договору, правові наслідки порушення договору, заходи оперативного впливу, способи захисту прав.

Стаття присвячена встановленню особливостей односторонньої відмови від виконання обов'язків за

договором страхування як правового наслідку порушення страхових зобов'язань, що є одним із заходів оперативного впливу й належить до неюрисдикційної форми захисту порушених прав. Звернуто увагу на визначення характерних ознак заходів оперативного впливу та їх відмежування від заходів цивільно-правової відповідальності.

Стаття посвячена установленню особенностей одностороннего отказа от исполнения обязанностей по договору страхования как правового последствия нарушения страховых обязательств, который выступает одной из мер оперативного воздействия и относится к неюрисдикционной форме защиты нарушенных прав. Обращено внимание на определение характерных признаков мер оперативного воздействия и их отграничение от мер гражданско-правовой ответственности.

The article is devoted to the establishment of the peculiarities of unilateral refusal to fulfil duties under the insurance contract as a consequence of breach of insurance obligations, which is one of the measures of operative impact and relates to non-judicial form of protection of violated rights. Attention is drawn to the determination of the characteristic features of measures of operative impact and their delimitation from measures of civil liability.

Література

1. Про страхування : Закон України від 7 березня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.
2. Вахонєва Т.М. Строки (терміни) у цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук / Т.М. Вахонєва. – К., 2005. – 224 с.
3. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 року. – К. : Істина, 2003. – 368 с.
4. Луць В.В. Строки і терміни в новому Цивільному кодексі України / В.В. Луць // Юридична Україна. – 2003. – № 11. – С. 5.
5. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Рос. право, 1992. – 204 с.
6. Карпов М.С. Гражданско-правовые меры оперативного воздействия : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / М.С. Карпов. – М., 2003. – 28 с.
7. Гапало С.Ю. Правова природа оперативно-господарських санкцій / С.Ю. Гапало // Форум права. – 2007. – № 3. – С. 52–60.
8. Господарський кодекс України: Офіційний текст. – К. : Кондор, 2004. – 208 с.
9. Спасибо-Фатєєва І. Нотаріальне посвідчення правочину / І. Спасибо-Фатєєва, В. Марченко // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2010. – № 5 (53). – 30 с.
10. Боднар Т.В. Одностороння відмова від договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів / Т.В. Боднар // Міжнародна науково-практична конференція «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 30 трав. 2008 р.) / ОНУ ім. І.І. Мечникова. – О. : Астро-принт, 2008. – С. 38–42.

